
Josip ERLIH

DEČAK U LOGORU

Josip Joža Erlih rođen je u selu Koška, kotar Našice, Hrvatska, 27. novembra 1927. godine. Majka Berta, rođena Polak i otac Vilim Erlih stradali su u holokaustu uz još oko pedeset članova šire porodice.

Posle rata je radio kao službenik u vojsci do 1. januara 1973, kada je penzionisan. Kao honorarni službenik radio je u Savezu jevrejskih opština Jugoslavije još deset godina.

Ima dve kćerke, Ružicu i Branku, i četvoro unučadi.

Rođen sam 27. novembra 1927. u selu Koška, kotar Našice, u porodici Vilima Erliha i Berte, rođ. Polak. Bio sam mali, ali se dobro sećam vremena pred rat, kad smo sa zebnjom pratili Hitlerove nasrtaje na Čehoslovačku, Poljsku i ostale zemlje. Slom Jugoslavije u aprilu 1941. video sam i u svom selu Koška (jer više nisam mogao pohađati gimnaziju u Osijeku) udaljenom 33 kilometra zapadno od Osijeka, gde je došlo do rasula jedne vojne jedinice. Starešine su im se podelile – jedni su bili uz vojnike, drugi su se odazvali pozivu nacista i ustaša. Čuli smo da je Beograd bombardovan. Prvi na udaru u našem kraju našli su se Srbi i Jevreji. Već u ranu jesen 1941, ustaše su zatvorile nekolicinu Jevreja iz Našica i zverski ih pobile, zabranjujući čak i da se javno sahrane.

Negde u oktobru osetili smo pun bes ustaša. Jedne noći začuli smo škripu automobilskih kočnica pred kućom, a onda se sve desilo munjevitom. Ustaše su odvele mog oca i još tri Jevrejina: Teodora Flajšera,

Bernarda Kona, njegovog sina Ota i jednu staricu u nepovrat. Kasnije smo čuli da su ih sproveli najpre u Našice, posle u Gospić, zatim u Krapje, pa u Jasenovac. Tek kad sam i ja kasnije dospao u Jasenovac saznao sam da je otac okončao život u tom logoru krajem 1941. ili početkom 1942. godine. To mi je rekao ujak, majčin brat, koga sam zatekao još živog u Jasenovcu kad su me tu doveli iz Stare Gradiške u junu 1943, a nešto kasnije je ubijen i on.

Posle očevo hapšenja, mi smo uz majku proveli tešku i hladnu zimu 1941/42. godine. Našu porodicu i porodicu Flajšer, ustaše su najpre prebacile u stan treće jevrejske porodice u selu, kod Konovih. Tu su nas držali do pripreme transporta za Našice. Srećom, zahvaljujući akciji Jevrejske opštine iz Osijeka, članovi „leteće ekipe“ su mene i mog školskog druga Milana, sina porodice Flajšer, prebacili u Osijek kod jedne porodice, pa smo bar mi deca bila privremeno spasena odlaska u logor.

Moja majka je zajedno sa Konovima, Flajšerovima i staricom Faničkom Štajn, koja je kasnije umrla ili je likvidirana, odvedena iz našeg sela najpre u Našice, a zatim u Jasenovac. Svi su pobijeni odmah po dolasku.

Iz Osijeka sam se uz dosta muka prebacio do Slavonske Požege u kojoj sam imao neke rođake. Oni su se zbog glave porodice, mog teče Armina Rehnicera, kao veoma aktivnog u „Hrvatskom sokolu“ nadali da će se spasti progona. Razume se da to nije pomoglo i svi su uhapšeni krajem avgusta 1942, a takođe i ja sa njima, da bismo se nekoliko dana kasnije već našli u transportu za logor.

Bilo nas je u dva plombirana vagona oko osamdeset, pretežno Hrvata, ali i dosta Srba, nešto Jevreja, pa čak i dvojica Rusina. U Okučanima su nas iskricali iz voza i pešice poterali ka Staroj Gradiški. Zatvorili su nas u čuvenu „Kulu“. Nas su odveli na sprat na zapadnoj strani. Sećam se i pretresa u „Kuli“ – dobio sam i batine pošto su mi u parčetu gaze u džepu našli i nešto sakrivenog novca. Tu su odvojili muškarce od žena. Izvodili su nas samo jednom dnevno u „šetnju“, a žene više nismo ni videli. Čuo se jedino plač sitne dece.

Broj nas uhapšenih i sakupljenih je rastao sve više. Jednog jutra pojavila se ogromna masa sveta. Naime, ustaše su započele sakupljati sve Srbe iz sela oko Pakraca i iz Požeške kotline. Tako su doveli seljane Kukunjevaca, pa su muškarce potrпали u još prazne samice, a žene i decu držali u dvorištu pod vedrim nebom. Ljudi je iz dana u dan bivao sve veći broj, a dovodili su i srpski živalj sa područja Kozare. U logoru „Kula“ zatekli smo i grupu umobolnih iz pakračkog Zavoda za mentalne bolesnike.

Pošto je među zatvorenicima bilo dosta Hrvata počeli su da pozivaju za rad na obližnjim ekonomijama. Jednom sam se i ja javio jer sam želeo da vidim malo sunca van zatvorskih zidova. Tako sam naišao na dvojicu rođaka, oca i sina Krausa, od kojih sam čak dobio i nešto hrane, pa sam se stoga počeo javljati na rad. Jednom pri povratku doživio sam pravi šok: od velikog broja žena po dvorištu nije bilo nikog. Ustaše su odvele u nepoznatom pravcu sve žene Jevrejke i Srпкиnje. Među njima je, odvedena i moja tetka Ružica sa dvoje male dece, sinom Vladom i devojčicom od nekoliko meseci kojoj ne znam ni ime.

Jednog dana su u „Kulu“ doterali oko pedesetak sremskih seljaka; navodno su bili partizani. Samo nekoliko dana kasnije vezali su ih žicom i na očigled svih ostalih logoraša postavili na stratište kraj zida ustaške bolnice i tu ih pokosili mitraljezom. Neki su još davali znake života i molili da ih ne sahrane žive. Slično se desilo i sa zatvorenim umobolnicima: za vreme ručka ubrizgali su im neke injekcije, sačekali da popadaju i odneli u već pripremljene jame.

Sećam se da sam u „Kuli“ sreo i rođaka Ervina Šmelcera koji je još 1941. pobjegao iz Jasenovca sa grupom svojih drugova iz Našica. Uspeo je da se poveže sa partizanima i da ode na Kozaru. Međutim, posle borbe na Kozari izgubio je „vezu“ i ustaše su ga ponovo uhvatile. Strpan je najpre u Crnu kuću u Banjoj Luci, zatim prebačen u Staru Gradišku i konačno stigao u „Kulu“, pa sam popričao sa njim. Jednog dana su i njega vezali žicom i odveli u Jasenovac, gde je ubijen na najgrozniji način.

Upravo te 1942. godine počeli smo shvatati težinu našeg položaja. Sve češća ubistva zatvorenika pred drugim logorašima bila su nam sve jasnija poruka da to i nas čeka. Tih dana sam video kako stražar prilazi jednoj ženi i hladnokrvno je ubija iz puške. Drugi slučaj se desio kad je zlikovac Vrban pred kapijom „Kule“ ubio jednu logorašicu zbog malo kukuruza što ga je našao kod nje. Ubio je i drugu ženu koju je tako uhvatio.

Već su bili nastupili kišoviti jesenji dani kada su nas iz „Kule“ prebacili u deo kaznionice, a mene uz veliku molbu najpre u obučarsku radionicu, odakle su me isterali, a zatim u krojačku. Tu sam ostao do juna 1943, kad su me prebacili u Jasenovac.

Teško je i nabrojati sve životne patnje u Staroj Gradiški; tu je pre svega bilo epidemija, naročito tifusa, kada sam i ja oboleo i slučajno se izlečio, a dnevno je umirao veći broj bolesnih logoraša. Radilo se naporno i mnogo, trokratno radno vreme do deset uveče, hrana nikakva, uz dodatak smrznutog krompira. Napadale su nas vaške, kasnije i stenice.

A onda su započeli tzv. „nastupi“ – postrojeni u redovima čekali smo na naredbe, prozivku ili streljanje. Morao sam da gledam kako je ustaša Majstorović streljao jednu grupu dovedenu iz Bistrice. Sećam se kad je vodnik Grubišić, koji je bio šef krojačke radionice, streljao nekolicinu pred „nastupom“ nas logoraša, a isto je uradio i krvnik Maričić. Tako je to išlo redom, a ja sam premirao od straha. Onda je zavladao tifus, odnosno kako su lekari rekli „gradišćanska gripa“, jer da su lekari rekli istinu, ustaše bi likvidirale ceo logor. I ja sam kunjao od bolesti, nešto na tavanu radionice, nešto u logorskoj bolnici kod dra Polaka koji je bio iz Vinkovaca. Srećom, prijatelji – sobni starešina Čičin i još jedan su me izvukli iz te bolnice i opet sakrili bolesnog u radionicu. Preboleo sam. Valjda je mladost pobedila, a prošla je i zima. To je bilo u proleće 1943, a već u junu odredili su me za transport u Jasenovac.

U Jasenovcu su me odmah rasporedili na rad u ciglani, a na spavanje u baraku kod zloglasnog Ilije Paripovića, kriminalca bez nogu, ali sa čeličnim rukama. Radno mesto – „pićulin“ – pomoćni radnik koji iz kalupa izbacuje cigle pravljene ručno. Od šest izjutra do šest uveče, s prekidom za ručak, a hrana još lošija od one u Gradiški. Radio sam sa Davidom Pintom (danas živi u Izraelu) i Filipom Grinvaldom (kasnije je ubijen). Rad nas je iscrpljivao, ali su još teži bili „nastupi“ – čekanje u postrojenom redu na dolazak ustaških oficira i stražara. Streljanja sve češća, a izvršioći opet Zrinjušić, pa Šakić, ili drugi poznati krvnici.

Tu u Jasenovcu sam zatekao ujaka Marka Polaka iz Zagreba i od njega sam doznao za sudbinu mojih roditelja. Otac je okončao paćenički život krajem 1941. ili početkom 1942, a majka je ubijena po dolasku u logor. Uz nju su pobijene i druge rođake koje su bile u istom transportu.

U zimu krajem 1943. godine me je logornik Viner, poznat zatvorenicima kao vanredno dobar čovek, prebacio iz ciglane na rad u zatvorenu radionicu, u lančaru. Raspoređen sam u limarsku radionicu, a sa mnom i moj prijatelj David Pinto, ali je on već na proleće sledeće godine vraćen u ciglanu, dok su mene zadržali u limarskoj radionici.

U ciglani je bilo teško, a u limariji mi je izgledalo malo lakše. U ciglanu je jednom došao bojničnik Pićili i primetio da su vagoneti sa svežim crepom zastali i da mašina ne radi. Kaznio je celu ciglanu: sve nas je okovao i naredio da nam nekoliko dana ne daju nikakvu hranu. Još jednom su nas okovali kad je jedna grupa zatvorenika, upravo sa ciglane, pokušala da pobege. Bilo je to posle kapitulacije Italije, kad su ustaše postale toliko besne da samo što nisu ujedale. Prelaskom u limariju izvukao sam se iz spavaonice po barakama u kojima su premlaćivanja bila veoma česta. Sad sam spavao na tavanu limarije i lančare, a radio sam uz mnoge dobre i hrabre ljude. Sećam se da je šef limarije bio

Arpad Vajs, rodom iz Slavenskog Broda, koji je dugo, do anšlusa Austrije, radio u Beču. Bili su tu i Ignjo Langfelder iz Osijeka, Marko Haham sa sinovima Izikom i Abrahamom, sva trojica limari iz Osijeka, zatim Altarac, pa dvojica braće Bela i Filko Štajn iz Zagreba i drugi. Od mlađih su pored mene bila još dvojica dečaka, jedan se zvao Gaon, a drugi je bio sa Kozare, neki Ćikić.

Često su nas vodili na rad i van radionice, do ustaške bolnice u Jasenovcu, do zatvora, do novih ustaških kuća. Naravno, uz majstore sam išao i ja, svi pod stražom, ali su izlasci bili uvek dobrodošli jer smo nailazili i na hranu koju smo krijući pod nogavicama donosili i drugovima u radionicu.

Bilo je sve manje izlazaka, a sve više „nastupa“ i prozivki sa mučenjima i streljanjima. Obično se to dešavalo izjutra ili u predvečerje. Zauvek ću se sećati jednog „nastupa“ krajem maja ili početkom juna jer je to bila prava groza.

U građevinskoj grupi bio je logoraš Ivan Volner, inače student iz Zagreba, koji je zaista lepo svirao na harmonici. Svirao je i u logorskom orkestru i svi su ga znali. Jednom prilikom su naišle neke ustaše, ili su to možda bili i lokalni stražari, tek uglavnom su povelili Volnera, navodno bez znanja logorske uprave, u obližnje naselje, u Dubicu, da im svira na nekoj zabavi. Ustaše su se međutim napile i svog svirača jednostavno zaklale, a logorskoj upravi je javljeno da je pokušao da pobegne, da je uhvaćen i likvidiran. Dinko Šakić, veoma mlad ustaša koji je bio određen za komandanta logora, kao da je jedva čekao takvu priliku da započne streljanja i ubistva.

Zakazan je „nastup“ svih logoraša pred barakom. Ustaše su lako proturile glasove da će biti mnogo streljanja i svi smo bili izbezumljeni od straha. Pre Šakića je pred stroj na nosilima doneseno telo zaklanog Volnera, a odmah je stigao i Šakić sa svojom svitom. Najpre je počeo ispitivati logoraše iz građevinske grupe: ko je radio sa Volnerom, ko je spavao uz njega, ko je jeo sa njim. Šakić je samo gledao na sat i nervozno mahao rukom. Naredio je da odstupi građevinska grupa i da nastupe svi članovi logorskog orkestra. Pred nama su žicom vezali svirače, a među njima i nekolicinu zaista vrsnih umetnika, tu je bio i Arpad Vajs, a sećam se i jednog advokata iz Zagreba, „Čele“ (ime sam zaboravio). U tom trenutku se jedan od zatvorenika, verovatno usled straha, a možda i zbog dijareje koja je harala u logoru, uneredito i napunio pantalone. Logorašu pored njega je valjda to izgledalo smešno, pa se satnik Mihić koji je to primetio obratio Šakiću: „Pogledaj ih, oni ti se smiju!“ Kad je to čuo, Šakić je obojicu pozvao da istupe i kad su prišli malo bliže ubio

ih je revolverom pred svima. Jednog od ubijenih sam poznao, bio je to mladi krojač Leon Perera, a drugi mladić je bio Avram Montiljo.

Šakić je tada komandovao: „Svi Židovi naprijed u tored! Pošto je Židov pokušao bjekstvo, Židovi će sada platiti.“ Kad su se mnogi Jevreji postrojili, Šakić je naredio jednom ustaši da donese „askericu“, a glavnom pisaru da donese spisak zatočenih Židova. Za tren oka su se vratili noseći svoje rekvizite: ustaša je imao šmajser, a pisar je nosio dugačak spisak svih Jevreja. Ja sam još uvek stajao u grupi logoraša iz ciglane. Razmišljao sam: ako me prozovu, a nisam u stroju sa Jevrejima streljaće me na licu mesta. Polako i oprezno sam se približio troredu postrojenih Jevreja, a za mnom još nekolicina koji to ranije nisu učinili. Pisar je po naređenju čitao preko reda, uglavnom je sakupio poveću grupu, a Šakić je naredio da ih vežu žicom i uputio ih zajedno sa muzičarima ka zvonari, krvavom zatvoru u logoru. Međutim, jedan od vezanih se istrkao i pokušao da beži, ali su ga ustaše pokosile mecima iz automata.

Od tada su zaredali „nastupi“. Najpre je bio „nastup“ sa vešanjem Srba, navodnih četnika, zatim streljanja zbog pokušaja bekstva nekolicine logoraša iz grupe električara, a onda veliki „nastup“ u kome je stradao 21 zatvorenik. Izgleda da su ustaše saznale nešto o radu ilegalne partijske organizacije komunista, pa su zatvorile veliku grupu logoraša, Srba, Jevreja, Hrvata i muslimana. Među zatvorenicima bili su Remzija Rebac (kasnije proglašen za Narodnog heroja), pa dvojica Boškovića, jedan arhitekta, drugi lekar, zatim veterinar Ladislav Matej i mnogi drugi. Ustaše su u zvonari mučile mnoge logoraše i palile let-lampama, pa ih izlomljenih kostiju vukle do pod vešala i do bandera. Tu su svi obešeni osim dra Boškovića koji je tražio da bude streljan, što je Šakić lično učinio. Sticajem prilika bio sam u prvom redu stroja, pa ne samo da sam sve video nego sam čuo i svaku izgovorenu reč. Taj događaj se ne može opisati jer ne postoje reči kojima se može opisati taj strašni dan.

I tek što prođe jedan „nastup“ dođe drugi, ili se pak dogodi nešto treće, što te još više potrese. Postalo je pravilo da sve radne grupe s

*Ponovo rođen: Erlih posle
Jasenovca u uniformi*

vremena na vreme daju ljude na rad u šumsku grupu, ili na vanjski rad. Odlazak u šumu na seču bio je veoma čest. Ode grupa na rad dva-tri puta, a četvrtog se više i ne vrati, likvidiraju je u šumi. Imao sam sreću da nikad nisam bio izabran za rad u šumskoj grupi.

Tokom 1944. imali smo i retke trenutke radosti jer su gotovo svakodnevno iznad logora počele preletati eskadrile savezničkih aviona. Odlazili su na bombardovanje ili se vraćali sa bombardovanja. Prvih dana je poneki nemački avion pokušavao da napadne eskadrilu, ali je premoć Saveznika bila očigledna, a huk avionskih motora nad našim glavama donosio je osećanje radosti i nade. Iako izolovani, ipak smo doznawali i poneku vest: čuli smo za neuspeo atentat na Hitlera, saznali smo za bombardovanje Osijeka, čuli da je Beograd oslobođen.

Krvnicima je polako ali sigurno dolazio kraj. Međutim, ne krijući, i oni su nama pripremali kraj. Nakon tolikih patnji i muka, izgleda da su naišli još teži dani i smrt je vrebala sa svih strana. Najpre je likvidiran logor Stara Gradiška, što je značilo da su logoraši pobijeni. Tako su nam rekli oni malobrojni Jevreji i Hrvati koji su se čudom spasli i koje su ustaše poštedele masovnih ubistava valjda zbog potrebe da vrše još neke poslove i radove. Tek, svi Srbi iz logora u Staroj Gradiški su pobijeni. Jevreje i Hrvate iz logora nisu smeli da vode cestom jer su ustaše strahovale od napada partizana, pa su logoraše iz Gradiške do Jasenovca vodile obalom Save. Logoraši su terani da trče, ko nije mogao dobio je metak u potiljak, ili udarac maljem u glavu, a Sava je odnosila njihova tela. Među logorašima koji su tako kao učesnici „trke života“ stigli iz Gradiške u Jasenovac bio je i moj ujak. Mnogo sam se tome obradovao, ali na žalost kratko. Naime, neko od kriminalaca ga je prijavio da se navodno sprema na bekstvo, pa su ga ustaše odmah ubile.

U međuvremenu su u logor odjednom pristigli mnogi tzv. četnici. Pričalo se da su ih ustaše namamile kao saveznike za sukob protiv partizana. Bilo ih je podosta dobro odevenih i obuvenih, gotovo svi sa novim cokolama. Jednog dana je pred skladištem kod zapovedništva, umesto zatvorenih četnika bila složena velika gomila njihovih uniformi i cokula. Likvidirali su ih kao i druge logoraške grupe kod „Granika“, dizalica na Savi, i to sekirama.

Ceo logor Jasenovac je krajem 1944. počeo da se proređuje. Bivalo nas je sve manje i manje, ljudi su jednostavno nestajali. U zimu 1944/45. godine, jedne noći je jedan mali avion namerno ili slučajno bacio bombu iznad logora. Nekolicina zatvorenika koji su spavali na ringu u ciglani je poginula. Veliko bombardovanje je počelo na katolički Veliki petak 1945. godine. Približavao se kraj. Mala grupa aviona,

mislili smo da su to bili partizanski ili engleski „spitfajeri“, počela je kružiti nad logorom i najpre bacila samo jednu bombu na zid i žicu oko logora. Zatim je drugom bombom pogođena električna centrala, a treća je pala na vrata kraj peći ciglane, odakle je suknula vatra i zapalila ciglanu i lančaru. Bežali smo na sve strane, ali ne od bombi i aviona nego od ustaša koje su sa stražarnica pucale po nama. Poterani smo da gasimo požar. Videli smo zastavnika Zrinjušića kako revolverom ubija logoraše koji su odbijali da se popnu na krov i uklone zapaljene crepove, ili da šmrkom gase vatru oko ciglane i lančare. Gore na zapaljenom krovu čekala nas je vatra, dole na zemlji ustaše i metak. U tom košmarnom jurenju s jednog kraja na drugi pao je ubijen drug Volf, dok sam ja nekako uspeo da se sklonim na teren gde se nalazilo staro železo. Volf je bio poznati sindikalni rukovodilac koji je radio kod Hlavke u Zagrebu.

Bombardovanje iz aviona se ponavljalo nekoliko sledećih dana. Srušeno je sve što se moglo označiti kao industrijski objekt, kao i upravna zgrada ustaške komande, dok su logorske barake ostale netaknute. Ustaše su vikale: „Eto, ubijaju vas vaši saveznici, pa sad to ne moramo mi“, ali u stvari je veoma mali broj zatvorenika stradao od avionskih bombi. Gotovo svi su stradali od ustaških metaka koji su zviždali svuda oko nas.

Tako su počeli dani strave i užasa. Ne sećam se tačno datuma, ali to je sigurno bio već april 1945. kad se pronela vest da se svi zatočeniци sele u tri grupe u logor u Sisak jer je probijen Sremski front. Prethodno je bilo naređeno da se seku železničke šine na kraće komade, zatim da se nafta i benzin prebace u Gradinu, a svakodnevno je određivan znatan broj logoraša koji su sa lopatama, motikama i krampovima odlazili na rad u Gradinu. Sa rada iz Gradine se više nisu ni vraćali – sa Gradine se samo dizao visok i gust stub crnog dima. Bilo nam je jasno da se vrši spaljivanje i onih upravo ubijenih i onih davno već sahranjenih po masovnim grobnicama. Cilj je bio da se izbrišu svi tragovi ustaških zločina.

Dvadesetog aprila određena je prva grupa za „preseljavanje u Sisak“, pa je istog dana i odvedena. Sutradan je veliki crni stub dima bio užasan, što je značilo da je preseljenje izvršeno, ali ne u Sisak nego u smrt. Druga grupa za „selidbu“ određena je za 21. april, a treća za 22. april. Mene su odredili u poslednju grupu, ali je sirena pred veče 21. nešto ranije objavila znak za večeru i tada nam je saopšteno da će obe grupe od oko 1.200–1.300 logoraša, odmah krenuti u „nove nastambe“ u zgrade koje su se nalazile izvan žice, ali unutar logora, između logorskih žica i zida, na sporednom izlazu odakle put iz logora ide niz Savu

prema Košutarici. Tako su se svi logoraši našli pod stražom u dve zgrade, veoma pogodno mesto za masovno odvođenje i brzu likvidaciju.

Nastupila je noć koju ne mogu ni zaboraviti niti opisati. Haos, strava, užas, bes, muka i nada, sve se to izmešalo, a kretali smo se svesno ili nesvesno po tom košmaru od stvarnosti, među obešenima, nekolicinom samoubica koji su podlegli depresiji još u logoru. Sećam se tela braće Bek, Mira i Raula iz Bjelovara, a zatim još nekih, i to u novim zgradama u koje su nas upravo preselili. U jednoj smo bili mi muškarci, a u drugoj, preko puta nas nalazilo se oko 700 žena, ili možda i više.

Josip Erlih sa roditeljima 1939. godine

Ustaše su najpre izvele žene. One su bacale stvari i čuli smo njihovu prkosnu pesmu, gordo su otišle u smrt. Oni sa našeg tavana koji su mogli i da to vide rekli su nam da su ustaše sve žene spalile žive.

Upravo je prolazila noć, a ustaše su iz naše zgrade odvele neke grupnike i viđenije logoraše, među njima ing. Salamona, braću Grinberger iz Pakraca, grupnika ciglane i još neke.

Svanulo je jutro, nedelja 22. april 1945. godine, kišan i prohladan dan. Odluku o ustanku donela je partijska organizacija, a odluka je išla od usta do usta. Nešto oko 10 ili 11 sati prolomio se tresak i svi smo jur-nuli na izlazna vrata. Ubijen je jedan ili nekolicina ustaša. Trebalo je samo pretrčati prostor od zgrade do kapije, relativno mali prostor, ali nas je sa obližnjih „izvidnica“, sa visokih stražarskih mesta, zasula ubojita ustaška vatra. Na nas su pucali i bacali bombe. Tu na izlazu iz zgrade pao je naš drug Ante Bakotić, duhovni vođa cele akcije za prodor logoraša. Mnogi su izlazili, mnogi su padali, mnogi su ostali u zgradi. Bili

su isuviše slabi da učine i jedan jedini korak ka sopstvenom spasenju. Bilo je onih koji su se probili kroz kapiju, ali su kasnije pali pokošeni metkom, i onih koji su bili slabi da dalje beže, pa su potražili spas skokom u hladnu i mutnu Savu.

Bio sam u grupi koja je uspela da se probije pored kapije i žice. U međuvremenu je Edo Šajer, koji je bio sa nama, odmah skrenuo prema cesti da preseče telefonsku vezu kako ustaše ne bi mogle da pozovu pojačanje. Heroj je bio i naš drug Milan Ristić koji je od ustaša oteo puškomitraljez i bacio ga tek onda kad je ostao bez municije.

Uspeli smo da se u grupicama probijemo prema šumi u Košutarići. Svaka grupa je pošla svojim pravcem, a našu grupu su vodili drugovi Marić i Delibašić. Išli smo prema šumi između Save, pruge i ceste. Savu nismo mogli preplivati, a cestu i prugu nismo mogli preći jer su tuda prolazili oklopni vozovi i vozila ustaša i Nemaca, pa smo nastavili istim pravcem. Naišli smo na jednog otpuštenog ustašu i naterali ga da nas prevede preko rečice Struge na mestu gde je bila najplića i da nam bude vodič do prvih kuća u obližnjem naselju. Međutim, on je uspeo da nas zavara i da pobegne, pa smo strahovali da će nas izdati i prijaviti, te smo još više požurili tražeći spas.

Zbacio sam sa sebe gotovo sve jer mi je sve smetalo i ostao tako reći u dronjcima. Noge su mi bile pune trnja, ruke na nekoliko mesta raskrvavljene, jedva sam hvatao korak sa ostalima. Jedini koji je poznao teren bio je Savo Delibašić (docnije oficir JNA) koji je predložio da ode do obližnjeg sela, u zaselak Klenik kod Vrbovljana, da proveriti ima li tamo ustaša. Ako ih ne bude vratiće se po nas, trenutno sakrivene među kukuruzima i kupušnjakom. Delibašić se vratio tek u predvečerje, rekao da u blizini nema ustaša i poveo nas u zaselak.

Preostali seljaci u srpskom selu dočekali su nas sa kačamakom i mlekom. Nismo stigli ni da se pozdravimo sa našim prvim domaćinima, a već smo halapljivo jeli. Onda se čuo pucanj. Devojka koja je na desetak metara od zaseoka čuvala stražu dotrčala je prestrašena vičući da idu ustaše, pa smo se razbežali po njivama i jarugama. Ubrzo se ispostavilo da je uzbuna bila lažna. Naime, jedan stariji seljak, srećan što smo se spasili, opalio je iz svoje puške od radosti. Vratili smo se i nastavili da jedemo, a potom otišli u jedan šumarak. Uz nas se sakupila još jedna grupa, pa nas je već bilo tridesetak. Iz sela su nam javili da su stigli partizani. Bilo je to 25. aprila, a susret sa borcima 21. srpske divizije bio je dirljiv, radostan i tužan. Slikali su nas i ponudili nam da odemo kućama, ali je većina nas krenula sa partizanima prema Trstu, gde smo dočekali i kraj rata. Bio je to i kraj našim patnjama. Neki od nas su zbog

dijareje smešteni u Vojnu bolnicu u Lipik, pa smo tek posle nekoliko dana pošli za jedinicom i stigli u Zagreb gde je svako dobio raspored.

Da li sam sve rekao? Ni približno sve, ni precizno, ni potpuno. Od Jevreja zatočenika kojima sam zapamtio imena, sa mnom su se spasli David Pinto, Julijo-Đusi Bing, Edo Šajer, Adolf Fridrih, Marko Flajshaker, Ješua Abinun, Leo Klajn, Oto Langfelder, Karlo Vajs, Jakov Finci, Jerko Gaon, Rafo Levi, Jakica Atijas, Šimun Abinun, Joco Morgenštern, Šimon Montiljo, Ervin Miler i Leon Maestro.

Možda će oni uspeti da ispričaju ono što sam ja propustio. Jer, Jasenovac je bio logor istrebljenja, gori od nemačkih koncentracionih logora. Tamo se ubijalo industrijski, a ovde je to bio „ručni rad“ – sekire, maljevi, noževi i drugi slični alati za ubijanje.

Logor u Jasenovcu bio je ograđen bodljikavom žicom u osam redova